

Милица Станишић

РЕВОЛУЦИОНАРНО-ДЕМОКРАТСКИ ПОКРЕТ У НИКШИЋКОМ СРЕЗУ СРЕДИНОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА

I

Развој свих политичних покрета је знатним дијелом условљен снагом његових коријена. Та се законитост исказала и на никшићком подручју у међуратном периоду.

Крајем 19. и почетком 20. вијека у Црној Гори је текао историјски процес прерастања племенског у грађанско друштво. У том периоду Никшић је био истакнуто духовно средиште. У њему се зачело снажно поприште демократске свијести, која је надахњивала његове прогресивне снаге између два свјетска рата.

Најзначајнија појава и карактеристика на друштвеној политичкој сцени Црне Горе у југословенској држави било је стварање КПЈ (1919–1920. г.) на њеној територији. Појавила се квалитативно нова друштвена снага, која је прокламовала неопходност социјалне револуције ради извлачења Црне Горе из вјековне биједи и немаштине – отпочињући борбу за бољи и праведнији друштвени поредак. Свој први испит на јавној сцени КПЈ је полагала на парламентарним изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године. Она је на њима извојевала крупну побједу: од 28.612 КПЈ је добила 10.869 гласова (око 39%).¹ Највећи успјех је постигла у Никшићком изборном округу (изборни срезови: Никшићки, Велимски, Шавнички и Горански), у којему је добила око 65% свих гласова – испред Подгоричког округа (оно 49%) и Цетињског (оно 31%). У

¹ Све бројке о овим изборима узете су из: Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, издање Уставотворне скупштине, Београд 1921. године

Никшићком срезу КПЈ је добила преко 70% гласова² – највише у Црној Гори.

Ако се има у виду да је Републиканска странка на овим изборима добила 4.613 гласова, произлази да је око 54% гласача у Црној Гори гласало против монархије, у Никшићком изборном округу око 70%, а у границама међуратног Никшићког среза око 75%.

Ови изборни успјеси КПЈ у никшићком крају, као и у цијелој Црној Гори, нијесу били плод њеног дуготрајнијег идејно-политичког утицаја на масе, нити посљедица њене шире и систематскије организаторске дјелатности. Побједа КПЈ на изборима била је прије свега спој и спонтани израз незадовољства најширих слојева становништва својим економским и политичким положајем у новој држави, израз немирења са насиљем и корупцијом владајућег режима. Њена изборна побједа је такође посљедица симпатије маса према борбености комуниста и према Совјетској Русији. Комунисти су се на овим изборима афирмисали као борци за интересе и права сиромашног свијета. Успјешно су тада положени темељи револуционарног радничког покрета у никшићком срезу.

Најзначајније личности међу оснивачима комунистичког покрета у никшићком крају били су учитељи Никола Ковачевић и Миљко Булајић и студент Гојко Самарџић (сви родом од Грахова).^{2а} У граду Никшићу на челу организације КПЈ био је студент Бајо Раичевић, а уз њега су се истицали активисти: Бошко Боцо Лазовић, приватни намјештеник, Милан Радан, приватни намјештеник, и Коста Перишић, радник. Бројни сељаци – печалбари из никшићког краја, који су обишли цијели Земљин шар, били су снажно упориште комуниста у пропагирању револуционарних идеја.

Велике почетне успјехе КПЈ и нормалан развој комунистичког покрета владајући режим је прекинуо грубом силом, изненада доносећи „Обзнану“ (30. децембра 1920), а потом Закон о заштити државе (2. августа 1921). Усљед тог удара и офанзиве буржоазије, наступила је осека и дубока криза комунистичког покрета и у никшићком срезу. Нагло су се, и у неред, осипали његови редови. Програмски циљеви КПЈ у свијести маса нагло су се удаљили. Малодушност и незнање узимали су маха, па су се чак и неки активисти почели пасивизирати. Много је ослабио политички утицај КПЈ и у граду и на селу.

У тако изузетно неповољним и сложеним условима револуционарни раднички покрет успио је да очува своје упориште само у Нишкићу и Грахову, који су наставили са континуираном и организованом дјелатношћу. Њихови комунисти су испољили високи степен спремности и

² Никшићки срез дијелио се тада, краће вријеме, на два мања среза: Никшићки и Велимски (Велимље). А општина Голијска на овим изборима је припадала срезу горанском (Пива).

^{2а} Грахово је једина општина у Црној Гори у којој су комунисти за све вријеме осене револуције (1920–1932. г.) имали моћну снагу, без осцилирања: на парламентарним изборима 1920. г. за комунистичку листу је гласало 200, 1923. г. 197, 1925. г. 171 и 1927. г. 253 бирача.

пожртвовања у настављању борбе за побједу социјалистичке револуције – стварајући илегалне партијске организације и користећи легалне облике рада (у почетку Независну радничку партију Југославије основану јануара 1923. г., а после њене забране Републикански радничко-сељачки савез). Политички резултати њихове упорне и пожртвоване борбе су се скоро показали: на парламентарним изборима 1923, 1925. и 1927. године радничка листа у никшићком срезу добила је више гласова од свих срезова у Црној Гори, изузев подгоричког (мада је КПЈ у односу на 1920. г. била велики губитник).³ Успјех комуниста у Никшићу огледало се и у томе да су имали такво упориште које им је омогућило да у граду обезбиједи 1928. године излажење тек покренутог легалног листа КПЈ за Црну Гору „Радни народ“ (све до његове забране).

У никшићком срезу дјеловале су и опозиционе грађанске снаге. Оне су, првенствено из потребе да политички освоје сељачке масе, прижељкивале да КПЈ последије „Обзнане“ истисну са друштвене сцене. Томе су највише тежиле Земљорадничка и Федералистичка странка (ЦФС). Ослањајући се на своје изборне успјехе⁴, оне су потцјењивале снагу КПЈ и колико су могле избјегавале су сарадњу с њом. У тако неповољним условима комунисти никшићког среза, као и у Црној Гори, очували су самосталну политичку позицију и улогу, и нијесу каскали на репу опозиционих грађанских странака. Истрајно су се залагали за изградњу јединственог фронта радника, сељака и напредне интелигенције. При томе, писаном и усменом ријечју упорно су захтијевали од Земљорадничке странке да „прекине потпомагање хегемонистичко-шовинистичке српске политике“, а од ЦФС да „призна самоопредјељење народа у Црној Гори“.⁵ И од једних и од других непрекидно су захтијевали да се у интересу црногорског народа отклања раздор између „бјелаша“ и „зеленаша“.

II

Монархистичка диктатура, заведена 6. јануара 1929. краљевим државним ударом – укидајући Устав из 1921. г. и распуштајући Народну скупштину – била је првенствено усмјерена на уништење КПЈ. У Црној Гори су исте године ухапшени и предани суду секретар ПК КПЈ Ниша Милановић и секретар ПК СКОЈ-а Радован Вукановић, похапшено је више десетина комуниста, а на Цетињу је у априлу 1930. убијен тада најистакнутији црногорски комуниста Марко Машановић. Убијен је 1929. године и Брацан Брацановић, један од оснивача црногорског

3 Радоје Пајовић, „Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима“, Историјски записи, Титоград 1959, св. 1.

4 На парламентарним изборима 1925. г. Земљорадничка странка је добила 701, ЦФС 668 а Независна радничка партија (комунистичка листа) 231 глас, од чега 74% само на Грахову. (Статистички преглед избора народних посланика Краљевине СХС).

5 „Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори“ (1918–1945), књ. 1, Историјски институт СР Црне Горе, одабрао и приредио др Јован Р. Бојовић, Титоград 1971, стр. 541 и 549.

комунистичког покрета, који је тада био на дужности секретара ПК КПЈ за Србију. Партијска и скојевска организација биле су тада дезорганизоване и пасивизирале су се. С правом је ЦК КПЈ у свом писму чланству КПЈ у Црној Гори и Боки из 1931. године констатовао да „партијске организације у Црној Гори и Боки Которској нијесу давале скоро никаквих знакова живота у очима широких маса“.⁶ Логично, у тим условима се пасивизирала и партијска организација у Никшићу. Неколико истакнутих комуниста отпало је тада од покрета (међу њима Миљко Булајић и Радован Пулевић, адвокат родом из Пипера, који се населио у Никшићу). Један број чланова је престао са политичком активношћу, а они оданији и чвршћи су се зачурали. Редовне везе са Покрајинским комитетом су прекинуте.⁷

Слабљењу диктатуре и сужавању њене политичке основе нарочито је доприносила свјетска економска криза (1929–1932), која је у Краљевини Југославији довела до јачања социјалних супротности, а најприје и највише је погодила средње и сиромашно сељаштво.⁸ Криза је нарочито погодила сиромашно и полупролетеризовано црногорско село. У Црној Гори је у то вријеме 45,6% сеоских домаћинстава имало испод 2 хектара земље, од чега је 67,7% отпадало на пашњаке. Производња пшенице је била 6,5 пута нижа од југословенског просјека по становнику, а кукуруза за 6,2 пута. Сељаци су притискао тежак терет дугова и пореза. Више од трећине сељака било је задужено код новчаних завода, али кредити нијесу узимани за унапређење газдинстава већ за задовољавање основних животних потреба.⁹ Овано неповољна структура пољопривреде, уз висок степен аграрне пренасељености, у условима економске кризе убрзано је погоршавала животне прилике сеоског становништва. Зло је невољу сустизало. Сиромашно црногорско сељаштво је било тада на ивици глади. Упоредо са тим, погоршавао се и економски положај радничке класе. Растао је број незапослених, а радничке наднице су падале. Незадовољство широких народних слојева је нагло расло, не само услед погоршања њихових економских прилика већ и због политичког неправда које је успоставио режим монархистичке диктатуре. У Црној Гори су тада имале широк политички одјек масовне студентске демонстрације на Београдском универзитету против диктатуре новембра 1931 – које су биле „прва јавна политичка акција комуниста и других демократских снага после увођења монархистичке диктатуре“.¹⁰ Црногорски студенти су играли видну улогу у тим демонстрацијама, а један број њих је због тога протјеран у родни крај.

6 „Члановима КПЈ у Црној Гори и Боки Которској“, Архив ЦК СКУ, ф. НИ, 1931, бр. 18.

7 Боцо Лазовић, „Из рада никшићке партијске организације 1931–1935“, Историјски записи 1963/1.

8 „Историја Савеза комуниста Југославије“, Београд 1985, стр. 114.

9 Спасоје Меденица, „Привредни развитак Црне Горе“ 1918–1941, Титоград 1959.

Др Обрен Благојевић, „Црногорско сељаштво између два свјетска рата“, Историјски записи 1981/3–4.

10 „Историја СКУ“, стр. 118.

Из таквих услова и околности избиле су у прољеће 1932. г.¹¹ жестокe и масовне демонстрације у Никшићу (на пазарни дан). То је био израз спонтаног револуционарног расположења и бунта маса, на чије чело су стали комунисти. Главни говорници на демонстрацијама су били истакнути никшићки комуниста професор Љубо Вушовић и Благо Мрваљевић, студент права, симпатизер КПЈ,^{11а} који су одлучно осуђивали режим диктатуре и захтјевали његово рушење. Ове демонстрације су биле и најмасовнија јавна акција у Црној Гори против монархистичке диктатуре. Имале су карактер снажног социјалног потреса (протеста и бунта). Снажно су одјекнуле широм Црне Горе, и шире.

У позну јесен 1932. године организација КПЈ у Грахову свестрано је подржала штрајк радника на изградњи цесте Цетиње–Грахово (код Орозовог прла). Радове су изводили сељаци из околних села, заједно са око 100 радника из Далмације и Лине.¹²

У вријеме прољећних демонстрација, адвокат Јефто Павић, секретар Обласног одбора Земљорадничке странке за Црну Гору, у препуној сали Занатског дома јавно је иступио против режима диктатуре позивајући народ „на отпор и побуну“. Осуђен је од Суда за заштиту државе на 18 мјесеци затвора. То је био први процес пред овим судом једном припаднику грађанске опозиције.¹³

Нарасле друштвене супротности и велико незадовољство народа створили су повољне услове за обнову и снажење КПЈ у Црној Гори – заједно и упоредо са почетком њене обнове у читавој земљи. Излазак из дубоке друштвене кризе било је судбоносно питање. Криза је, у ствари, била велики изазов за револуционарну радничку авангарду, и на идејно-теоријском и на практично-политичком плану. На помолу је било рушење монархистичке диктатуре и могућност да комунисти, ослањајући се на тежње маса, око своје политичке платформе мобилишу и усмјеравају прогресивне снаге друштва. Са тим историјским изазовом КПЈ се сусрела са оптимистичком визијом и са одлучном акцијом. Свјесна своје улоге у том тренутку, иступила је са новим и свјежим идејама, ставовима и мјерама и у области своје организованости и у домену своје политичке акције.

Организовати и усмјерити црногорске масе на рушење монархистичке диктатуре није било могуће уколико се КПЈ организационо не учврсти а њена мрежа организација не прошири. Тога су били свјесни партијски активисти и у Никшићу и у Грахову. Већ у другој половини 1931. године 6–7 водећих комуниста Никшића бира Припремни комитет, на челу са Боцом Лазовићем, пред који су постављени задаци: да обнови раније

11 Није тачно утврђено да ли су биле у марту или у мају.

11а Касније је отпао од револуционарног покрета.

12 Бранко М. Булајић, „Рад партијске организације у Грахову између два рата“ (1920–1941), Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић“, Никшић 1979, стр. 95.

13 Др Тодор Стојков, „Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935“, Београд 1969, стр. 181.

ћелије; да активира чланство; да прошири организацију; да успостави чврсте партијске везе и да организује „Технику“.¹⁴

На чело партијске организације у Грахову ступио је 1931. године обдарени и динамични Сава Ковачевић, који је једно вријеме прије тога радио у партијској организацији рудника Трепча и у Београду. Он је, упорно и поступно, знатно доприносио да се организација КПЈ у Грахову извуче из запарложености, да се рашчисти са пасивним члановима, да се приме свјеже снаге у Партију, да се уздиже идејни ниво комуниста и да се политички утицај граховских комуниста испољи на подручју Боке, Требиња и Билеће.¹⁵

Остваривши почетне задатке, већ поменути Припремни комитет сазвао је „у зиму 1933“ (вјероватно почетком 1934. године) Окружну партијску конференцију, на којој је изабран Привремени окружни комитет, у који су изабрани: Ниша Милановић, секретар, приватни намјештеник, Сава Ковачевић, сељак–радник, Јован Брђо Ковачевић, сељак, Боцо Лазовић, приватни намјештеник, Илија Мартиновић, радник, и „још неки другови“. Окружни комитет је руководио партијском организацијом шавничког и никшићког среза, као и Требиња, а имао је задатак и да успостави чвршће везе са комунистима Боке. Значај његовог формирања био је прије свега у чвршћем обједињавању и усмјеравању дјелатности комуниста на читавом овом подручју. Комитет је издавао илегални лист „Револуционар“.

Највећа организацијска слабост КПЈ у никшићком срезу почетком тридесетих година била је у томе што партијских организација на селу није било нигдје изузев у граховској општини. То је битно отежавало да се Партија укоријени на селу. Свјестан тога, Окружни комитет је уложио напоре да се такво стање преовлада: септембра 1934. формирана је партијска ћелија од три члана у Горњем Пољу (1936. г. бројала је 9 чланова), а у 1935. г. постојала је партијска ћелија у Пјешивцима. Ранији недостатак политичких контаката комуниста са селом била је, изгледа, главна препрека да се у то вријеме формира на сеоском подручју још нека партијска ћелија.

Из извјештаја Окружног комитета ПК-у од 15. септембра 1935. види се да је партијска организација била сређена. У њему је наведено да „имамо 3 МК и то у Грахову, Шавнику и Требињу. МК у Грахову има чланова 65, МК Шавник 22 а МК у Требињу има 8. Наш ОК, који је истовремено и МК (Никшић – М. С.) има у Никшићу чл. 25, у Острогу чл. 3, у Богетићима има чл. 5 (ћелија), у Горњем Пољу има чл. 5.

Социјални састав укупног чланства: радника 45, сељана 67, интелектуалаца 15, женских 6“.¹⁶

14 Боцо Лазовић, Исто. Уколико се друкчије не наведе, наредни подаци о организационом стању партијске организације такође су узети из овог рада.

15 Бранко М. Булајић, Исто, стр. 89 и 90.

16 АИИТ, бр. 7442, V 2а–16.

Овдје пада у очи велики број чланова Партије у граховској општини. Грахово је тада имало 50% чланова Партије никшићког округа и око 15% укупног чланства КПЈ у Црној Гори и Боки.

На политичком плану, пред КПЈ у Црној Гори су тада стајала два основна задатка: прво, кроз масовне анкције пробити обруче свога дотадашњег секташтва, што више легализовати присуство свог постојања и израсти у моћну политичку снагу; друго, изградити снажан револуционарно-демократски покрет мобилишући у њега најпрогресивнији и најборбенији дио црногорског народа. Рјешавање ових стратегијских задатака истакло је у први план потребу за новим кадровима, јер се код старијих комуниста запажао замор и инертност, а били су и дубоко огрезли у секташтво. Из таквих потреба, у условима револуционарне кризе, ступа на друштвену позорницу нова генерација никшићких комуниста. Међу интелектуалцима били су најзапаженији Љубо Вушовић, професор, Павле Ковачевић, службеник, и Гојко Гарчевић, адвокат. На сцену су ступили и млади радници–комунисти: Илија Мартиновић, Војо Поповић Ћук, Ђорђије Премовић, Митар Граховац, Мухарем Асовић, Бошко Мартиновић, Саво Вујачић и др. У редовима напредног студентског покрета израсли су као његови организатори и активисти никшићки студенти: Иван Вушовић, Мирко Бањевић, Вељко Зековић, Бранко Драшковић, Војин Николић, Милинко Ђуровић, Војо Ковачевић, Војислав Деретић, Радосав, Данило и Душан Бојовић, Максим Горановић, Милисав Раичевић, Радојица Мијушковић, Војо Шобајић, Милинко Маројевић и др. – и сви су они активно учествовали у политичком животу никшићког краја. Међу сељацима, поред Саве и Јована Брђа Ковачевића, израстали су млади и активни комунисти: Мирко Симов Булајић, Михаило Мирков Вујичић, Божо Кривокапић, Тале Вујичић, Голуб Тадић, Благоје Марковић, Илија Љешковић и други.

Ова млада генерација комуниста, која није доживјела горчину пораза КПЈ (као претходна), унијела је свјешину, оптимизам и полет у револуционарни покрет. Били су борбенији, динамичнији и ширег политичког замаха. Нијесу се задовољавали дотадашњим строго илегалним и секташким облицима рада КПЈ, већ су били спремни и способни да на ширим поприштима друштвеног живота, кроз разноврсне легалне и полулегалне облике рада, воде јавну политичку борбу против ненародних режима.

Политичка активност радничке омладине почетком тридесетих година највише се одвијала њеним окупљањем око Фудбалског клуба „Херцеговац“, који је основан почетком тридесетих година, пошто су полицијске власти 1929. године забраниле раднички клуб „Хајдук“.¹⁷

16а Активисти из генерације оснивача комунистичког покрета – Боцо Лазовић, Ниша Милановић, Милан Радан, Коста Перишић – заједно са овом млађом генерацијом наставили су борбу, али су после полицијске провале из 1936. године имали другоразредну улогу.

17 Владо Вујовић, „Раднички спорт у Никшићу до 1941. године“, Никшић у предратном револуционарном покрету и НОР-у, Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић“, Никшић 1983, стр. 139.

Формирање овог новог клуба је био израз јачања радничког покрета у Никшићу. Клуб је не само ширио идеје и дух револуционарног радничког покрета већ је учвршћивао солидарност и везе радничке, интелектуалне и сеосне омладине (села из ближе околине града).

У овом периоду је растао број студената са никшићког подручја, од којих је већина била са села. Партијско руководство је исправно схватило да су напредни студенти значајан политички субјект у ширењу утицаја КПЈ на масе села и града, а нарочито на омладину. Стога су усмјеравала студенте у том правцу, укључујући их у своје политичке акције. Већ фебруара 1932. студенти су у Никшићу основали своје удружење¹⁸, које је окупљало напредну омладину и ширило марксистичку мисао.

Средњошколска омладина у Никшићкој гимназији упознавала се почетком тридесетих година са марксистичким и другим напредним идејама највише кроз рад у литерарној ђачкој дружини „Будућност“. Под утицајем оживљавања комунистичког покрета у граду, у гимназији је 1932. године формирана марксистичка група ученика.¹⁹ Укорјењивање комунистичког покрета у гимназији, у којој је већина ђака била са села, посебно је било значајно због тога што су ђаци виших разреда могли да врше утицај на сеоску омладину.

Иницијативом и уз подршку Покрајинског комитета КПЈ у Никшићу је фебруара 1932. покренут часопис покрета социјалне литературе „Развршје“, чију су улогу после полицијске забране наставили „Ваљци“ (1933/1934. година).²⁰ То су тада били главни напредни црногорски часописи, око којих су се окупљале снаге лијеве интелигенције у Црној Гори.²¹ Појава ових часописа је имала крупан друштвени, политички и културни значај, не само за Никшић већ и за цијелу Црну Гору. Ширећи са пуно жара идеје и слободе и правде, разобличавајући друштвени поредак и ненародне режиме, и најављујући рађање „Новог свијета“ – часописи су знатно допринијели јачању револуционарно-демократског покрета, утичући првенствено на омладину.

У циљу оживљавања црногорског револуционарног омладинског покрета, ПК КПЈ је у јануару 1935. именовао Привремено руководство СКОЈ-а на челу са дипломираним правником Блажом Јовановићем. Оно је отпочело да успјешно спроводи закључке IV земаљске конференције СКОЈ-а. Отпочело је обнављање скојевске организације и у никшићком срезу. У Никшићкој гимназији, формирана је у јесен 1935. године ћелија СКОЈ-а од 6 чланова.²² У граду је тада постојала и ћелија радничке

18 „Слободна мисао“, бр. 6 од 1932. године.

19 Војо Николић, „Формирање марксистичке групе у Никшићкој гимназији школске 1931/1932. године“, Из револуционарног покрета никшићког краја, Центар за марксистичко образовање „Никола Новачевић“, Никшић 1981.

20 Слободан Вујачић, „Црногорска социјална литература“, Титоград 1978. године.

21 Поред великог броја књижевника–комуниста, у њима су сарађивали руководећи људи црногорског комунистичког покрета: Адолф Мук и Благо Раичевић.

22 Радисав Маројевић, „Нека сјећања о револуционарном раду у Никшићкој гимназији 1934–1938. године“, Из револуционарног покрета Никшићког краја, Никшић 1981.

омладине. У селима граховске општине основано је више скојевских актива и формиран је Мјесни комитет СКОЈ-а.²³

Средином тридесетих година КПЈ је у никшићком срезу отпочела са политичким продором међу жене. На омладинке Никшића све више је утицао напредни студентски покрет. Интелектуалци – комунисти са села ширили су револуционарне идеје међу женама у својим братствима. Примљене су и прве жене у КПЈ: Шобајић Ђура Данка, ученица, 1934. године, и Премовић Мила Милица, радница, 1935.²⁴

Ширина тадашњег продора КПЈ на никшићком подручју у све области друштвеног живота и нови стил њеног рада, видни су и из садржаја рада Окружне партијске конференције одржане октобра 1935. у Горњем Пољу. Поред извјештаја делегата из мјесних организација поднесено је и расправљано о синдикалном раду, о националном питању, о стварању легалних организација и раду у њима, о раду на селу и у војсци, о борби против фашизма и о раду у фашистичким организацијама“ (односи се на „Соко“ – М. С.), о партијској штампи и о Црвеној помоћи.²⁵

Никшићким комунистима се први пут пружила прилика 5. августа 1935. да пред масама јавно изложе платформу и политички курс КПЈ у стварању Црногорског народног фронта слободе. Тога дана одржан је у Никшићу велики народни збор, а сазвао га је првак Земљорадничке странке Марко Вујачић, који је на парламентарним изборима 5. маја 1935. године на листи Удружене опозиције у никшићком срезу добио 3.029 гласова.²⁶ То је био до тада најмасовнији збор Удружене опозиције у Црној Гори. На њему су у име КПЈ говорили професор Љубо Вушовић и студент Бранко Драшковић, а у име лијевог крила Земљорадничке странке Јован Ћетковић, Марко Савићевић и Алекса Павићевић. Збор је изразио дубоко незадовољство народа владајућим режимом, оштро га осуђујући, у чему су комунисти били најрадикалнији. На збору је донесена Резолуција у којој је осуђен ненародни режим, неодложно су захтијеване политичке слободе и укидање Закона о заштити државе, тражено је брисање свих сељачких дугова, најхитнија изградња жељезничке мреже у Црној Гори и исушење Скадарског језера. Резолуција се залагала да се у Црној Гори исплати заостатак репарација, да се докрајчи аграрна реформа, да се отпише порез настрадалим од суше и да Југославија што прије успостави

23 Бранко М. Булајић, Исто, стр. 106.

24 Партизанке Пете пролетерске црногорске бригаде, Београд 1987.

25 Томица Никчевић, „Прилог изучавању политичких борби у Црној Гори 1929–1937“, Историја XX века, Зборник радова, књ. III, Београд 1962, стр. 94.

26 „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС на изборима 5. маја 1935“, издање Народне скупштине, Београд 1938.

Избори су одржани по тзв. Донтовом систему, па је за посланика изабран кандидат са владине листе Чедо Сладојевић, који је добио свега 1.456 гласова.

Листа Удружене опозиције добила је у никшићком срезу око 48% свих гласова (Јефто Павић 394 гласа) – више од свих срезова у Црној Гори.

дипломатске и трговинске односе са Совјетским Савезом.²⁷ Збор је протекао у духу борбе за изградњу јединственог фронта народних снага, и имао је народнофронтовски карактер.

У прољеће и љето 1935. одржана су у Грахову три опозициона политичка збора, а на два од њих је говорио Сава Ковачевић. На збору у августу 680 особа је потписало захтјев за пуштање затворених комуниста и да престане тортура над њима.²⁸

У овом периоду ЦФС у никшићком срезу, као и у цијелој Црној Гори, била је политички пасивна, каснила је са обновом својих организација и први пут од свог настанка није учествовала на парламентарним изборима. Срески прваци странке одбили су да учествују на великом опозиционом збору у Никшићу, 5. августа 1935, са мотивацијом да су збор организовали „бјелаши“ – али је један број њихових присталица збору ипак присуствовао.

III

У никшићком срезу је живјело бројно становништво које је из Старе Црне Горе досељено у другој половини 19. вијека. Оно је листом било незадовољно положајем и правима Црне Горе у Југославији, и давало је снажан отпор политици потирања црногорске националне индивидуалности, најприје у „бјелашком“ покрету а потом у оквиру ЦФС. Стога је пред КПЈ, и у идејно-теоријској и у практично-политичкој области, стојао задатак да се определијели према том покрету маса.

Средином двадесетих година, истакнути никшићки комунисти Гојко Самарџић и Никола Ковачевић знатно су допринијели да КПЈ спозна и уважи постојање црногорске националне индивидуалности. Од тог времена борба за националну слободу и равноправност црногорског народа све више постаје саставни дио стратегије његовог комунистичког покрета. Но, у почетку није било довољно јасноће о програму и путевима којима ће комунисти ићи да би револуционисали национални покрет и стали на његово чело. Малобројност и зачауреност КПЈ у годинама монархистичке диктатуре и њена одвојеност од маса нијесу јој пружале могућност да уобличи исправне ставове о националном питању, и да их конкретизује.

Снажан подстицај за ангажовање црногорских комуниста по националном питању било је већ поменуто писмо ЦК КПЈ у којему се наглашавало: „Национални проблем у Црној Гори јесте и биће једна од најјачих полуга у револуционарној борби и требаће му посветити особиту пажњу“. Крупнији резултати у остварењу ове директиве постижу се тек од 1934. године. Тада је на дужност секретара ПК КПЈ ступио Никола Лекић, образовани марксиста и динамични партијско-политички радник.

27 „Слободна мисао“, 11. августа 1935.

28 Бранко М. Булајић, Исто, стр. 112 и 113.

На већ поменутој Окружној конференцији КПЈ Никшић (октобар 1935) реферат о националном питању поднио је Никола Лекић, секретар Покрајинског комитета.²⁹ Данас не располажемо изворним документом о садржају Лекићевог реферата, али из других писаних извора може се поуздано тврдити какви су тада били његови погледи и ставови у том значајном питању.

Колики је значај Покрајински комитет придавао у то вријеме националном питању види се по томе што је његов делегат Рибаревић (Ристо Лекић) на Четвртој земаљској конференцији КПЈ (децембар 1934.) предлагао да се размотри питање формирања КП Црне Горе (предлог није прихваћен).³⁰ Јаче ангажовање партијских организација по националном питању видно је и из извјештаја Окружних комитета КПЈ у 1935. години, у којима они редовно обавјештавају Покрајински комитет о овом „сектору“ свога рада.

Дуго година комунисти су поистовјеђивали национални покрет са Црногорском федералистичком странком. Такво гледиште је присутно и у већ поменутом извјештају Окружног комитета КПЈ Никшић (15. 9. 1935). Међутим, средином 1935. године настају процеси који ће довести до крупних измјена у погледима и ставовима комуниста о црногорском националном покрету.

Полазећи од платформе Сплитског пленума ЦК КПЈ (9–10. јун 1935) о Фронту народне слободе, а имајући у виду да су опозиционе грађанске снаге унионистичког смјера (земљорадници и демократи) на великим народним зборовима августа 1935. у Никшићу, Вирпазару, Бару и Жабљаку показале одлучност у борби за демократизацију Југославије и за побољшање економских и социјалних прилика становништва Црне Горе – Покрајински комитет је увидио, и заузео је становиште, да постоје реални услови за окупљање у јединствени Фронт свих снага које желе социјални прогрес и равноправност Црне Горе у Југославији. Такво своје становиште Покрајински комитет је исказао у свом извјештају ЦК КПЈ од 2. новембра 1935. у којем се каже „да се под барјак националног ослобођења не уврштавају само зеленаши (они који су се у националној револуцији 1918. борили за самосталну Црну Гору) – него и „бјелаши“ (они који су се борили за уједињење) који великим дијелом нијесу корумпирани“.³¹

Сасвим је извјесно да је секретар Покрајинског комитета Никола Лекић са ових идејно-политичких позиција поднио свој реферат о националном питању на Окружној конференцији КПЈ Никшић октобра 1935. године. То је могло само да послјеши дјелатност комуниста никшићког подручја на изградњи револуционарно-демократског покрета.

29 Овај податак је аутору саопштио Вељко Зековић, учесник Окружне конференције.

30 Архив ЦК СКУ, ф. НИ, 1934/276–1, „Записник IV земаљске конференције КПЈ“.

31 Димитрије Димо Вујовић, „Један извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију из 1935. године“, Историјски записи, Титоград 1959/1.

IV

Идејни и социо-политички аспекти изградње револуционарно-демократског покрета у Црној Гори су веома особени, а наша историографија и политичка теорија још увијек нијесу цјеловито објасниле ову тада нову друштвену и политичку појаву у Црној Гори. Никшићки срез је, заправо, репрезентативна слика која илуструје карактер црногорског револуционарно-демократског покрета и начин његове изградње. На никшићком подручју дјеловале су три снажне политичке групације: КПЈ заједно са СКОЈ-ем и револуционарним синдикатима, Земљорадничка странка (са идеологијом унитаризма и политичком концепцијом државног централизма) и ЦФС. Међу њима су постојале крупне разлике и у идеологији и у политичким програмима. Али их је мање или више зближавала борба против ненародних режима.

Велика заоштреност социјалних и националних противрјечности југословенског буржоаског друштва, а посебно на тлу Црне Горе, био је основни извор изградње револуционарно-демократског покрета. Комунисти су почетком тридесетих година први уочили и схватили да у сиромашној и национално обесправљеној Црној Гори постоји потреба, друштвени интерес, и реални услови за стварање широког револуционарно-демократског покрета, који би у ближој будућности попримио карактер општенародног покрета. Претварање те могућности у стварност у првом реду и у највећој мјери је зависило од способности КПЈ да се чврсто повеже са свим слојевима друштва, да постане реална политичка снага и да избије на чело маса у борби за социјално и национално ослобођење.

Стратегијски се смјело оријентишући да израсте у главни друштвено-политички субјект у Црној Гори, КПЈ је морала да мијења своју политичку тактику. Руководећу улогу у покрету маса није било могуће задобити декларацијама нити форумским одлукама, већ једино путем јачања свог политичког утицаја. Стога је било нужно да се напусти и одбаци сенташка зачауреност и обраћање масама претежно путем прогласа и летака пуних револуционарних фраза. Револуционарну енергију маса ваљало је распламсавати и усмјеравати окрећући се читавим лицем рјешавању конкретних економских, политичких и културних проблема широких народних слојева. Стога су комунисти кренули у борбу за покретање масовне борбе путем конкретних, ситнијих и крупнијих, економских, политичких и културних акција у граду и на селу – удружујући се са свим политичким и друштвеним снагама које су биле вољне да се боре за рушење монархистичке диктатуре и за социјални и национални бољитак црногорског народа. Широка програмска народнофронтовска политичка платформа КПЈ омогућила је комунистима да окупљају и покрећу масе у борбу на програму демократизације земље, побољшања економског

31а Демократска странка није имала јачи утицај у никшићком крају, премда је постојала и дјеловала.

положаја експлоатисаних слојева, равноправности Црне Горе у Југославији, на антифашистичкој борби и на успостављању савеза са СССР. Нова политичка линија усмјеравала је комунисте да успостављају што чвршће везе са опозиционим политичким странкама и „одоздо“ и „одозго“.

Слиједећи основни смјер дјеловања КПЈ, комунисти никшићног среза су успостављали чврсте везе са Земљорадничком странком (почев од друге половине двадесетих година). Ова странка је била најборбенија грађанска странка у никшићном крају, а у Никшићу је имала своје главне водеће личности, јер се у граду за сво вријеме налазио њен Обласни одбор за Црну Гору. Активисти странке водили су политику која је била „љевија“ од политике вођства странке у Београду. Највећим дијелом су то били борбени демократи, који су тежили темељнијим измјенама у реформисању грађанског друштва. Сарадњу са комунистима су прихватили због блискости гледишта са њима о социјалним проблемима црногорског друштва и о потреби успостављања политичких и грађанских слобода у земљи. У сарадњи са комунистима видјели су могућност јачања борбености у сопственим редовима и ширења свог политичког утицаја у народу. Нијесу зазирали од сарадње, јер су вјеровали да им КПЈ не може узети примат над сеоским масама, мада су се тога увијек прибојавали.

Никшићки комунисти су често остваривали тијесну везу и са Стојаном Церовићем, главном и средишном личношћу јавног и културног живота града, који је једно вријеме био и члан Обласног одбора Земљорадничке странке. Та је сарадња била нарочито присна у вријеме покретања и излажења напредних часописа „Развршје“ и „Ваљци“, који се у Никшићу не би могли појавити да није било Стојановог активног учешћа у томе. И странице листа „Слободна мисао“, којему је Стојан за сво вријеме био главни уредник, биле су отворене за написе комуниста.³²

Црногорска федералистичка странка у никшићном срезу била је доста бројна али није била хомогена, већ су се у њеним редовима исказивала тројана стремљења: федералистичка, сепаратистичка и монархистичка. До средине тридесетих година њени челници у никшићном крају били су претежно политички конзервативни људи (као нпр. Марко Ђукановић, министар у црногорској држави). Логично је, комунисти су се у том периоду више оријентисали на сарадњу са појединцима из редова борбених федералиста. Крајем прве половине тридесетих година вођство ЦФС се већ прибојавало да ће му комунисти преотети вођство у националном покрету, и углавном је избјегавало сарадњу са њима. Међутим, од 1936. главну ријеч у ЦФС никшићног подручја води адвокат Божо Кривокапић, припадник средње генерације интелектуалаца, којему није била страна марксистичка теорија. Запажајући да КПЈ све више ставља акценат на црногорско национално питање, Кривокапић се изјашњавао за сарадњу са комунистима, сматрајући да федералисти треба

32 Бошко Вучинић, млади комуниста и публициста, био је учесник другог свјетског рата помоћник главног уредника.

да иду „раме уз раме са нашом напредном омладином“ (комунистичке оријентације – М. С.), залажући се на ријечима да се треба „борити да се створи савез сељана, радника и грађана“. ³³ Као плод ове сарадње никшићки комунисти су подржали Кривокапића као кандидата на листи ЦФС у парламентарним изборима 1938. године.

У остваривању сарадње са грађанским опозиционим странкама никшићки комунисти су се придржавали тактике повезивања и „одозго“ и „одоздо“.

Остваривањем успјешне сарадње са вођством опозиционих странака – сарадња „одозго“ – пружала се могућност да се чешће организују многољуднији зборови, конференције и демонстрације, које су попримале шири политички одјек. На њима су комунисти добијали могућност да јавно иступају преко својих говорника, који су популарисали ставове и захтјеве КПЈ по конкретним економским, политичким и друштвеним проблемима. Међутим, ову врсту сарадње отежавала су централна вођства Земљорадничке, Демократске и ЦФС, која нијесу прихватала народнофронтовску платформу КПЈ. Стога су комунисти већи значај придавали сарадњи „одоздо“, јер су активним дјеловањем кроз ситније конкретне економске и политичке акције могли успјешно да се повезују са масама, придобијајући их за програм и политику радничке авангарде. У ствари, средином тридесетих година отпочео је процес тјешњег повезивања комуниста са најборбенијим присталицама грађанских опозиционих странака. Динамизирање тог процеса узимало је маха и у вријеме општинских избора 1936. године. Дакле, умјесто да се развија као лабава коалиција опозиционих снага, револуционарно-демократски покрет је све више попримао карактер чвршћег окупљања социјално и национално незадовољних маса оно револуционарне радничке авангарде.

Колико су комунисти били истрајни и политички гипки у остварењу сарадње са грађанским опозиционим политичарима показује сљедећи примјер:

Поводом Белведерских демонстрација, 26. јуна 1936. године, прваци Земљорадничке странке Марко Вујачић и Јован Ћетковић преко „Слободна мисли“ осули су паљбу на њихове организаторе, оптужујући прване ЦФС за издају државе. И поред тога, комунисти су успјели да Јефта Павића, секретара Обласног одбора Земљорадничке странке, приволе да присуствује 12. 7. 1936. конференцији политичких првака у Подгорици поводом Белведерских догађаја – коју је сазвао ПК КПЈ – и да потпише протест који је упућен Краљевском намјесништву и стављен на располагање штампи. ³⁴

За преговарање са грађанским политичарима никшићки адвокат–комуниста Гојко Гачевић, интелектуалац средње генерације, био је веома погодна личност. Уживао је велики углед у граду и одржавао је личне везе са свим опозиционим политичарима.

33 Записник са сједнице првака ЦФС 28. септембра 1938. у Цетињу (код аутора је копија овог записника чији се оригинал налази у архиви Павла М. Капичића).

34 Томица Никчевић, Исто, стр. 145 и 146.

Велику препреку за изградњу револуционарно-демократског покрета у никшићком срезу, као и у цијелој Црној Гори, чинио је дубоки јаз и непомирљиви однос између бјелаша и зеленаша, односно њихових вођстава. Страсти су се распиривале и једни друге су непрекидно отпуживали: бјелашаи зеленаше да су сви сепаратисти и државни непријатељи, а зеленашаи бјелаше да су издајници црногорског народа. Распиривање мржње и непријатељства текло је непрекидно.

Цијенећи да овај јаз и раздор наносе големе штете и зло Црној Гори, комунисти су упорно настојали да колико је више могуће премосте тај расцјеп у црногорском народу. У том циљу, на иницијативу ПК КПЈ одржан је у октобру 1935. у Подгорици састанак са представницима Земљорадничке, Федералистичке и Демократске странке, са намјером стварања јединственог опозиционог фронта у Црној Гори (Фронта народне слободе). Међутим, овај покушај је пропао, јер је на састанку преовладао бјелашко-зеленашки сукоб.³⁵ Ни никшићким комунистима није пошло за руком да удруже прваке Земљорадничке (и са њом Демократске) и Федералистичке странке ни у једној крупној политичкој манифестацији.

Најефикасније средство у рукама КПЈ за савладавање бјелашко-зеленашког јаза био је црногорски револуционарни омладински покрет, који је стасао под њеним руководством. Његови припадници су потицали из породица које су раније припадале зеленашком или бјелашком покрету. Пошто се борила за програм и политику КПЈ, напредна омладина је својим политичким утицајем доприносила премошћавању поменутог јаза. Томе је доприносило и све тјешње повезивање са КПЈ најборбенијих присталица Земљорадничке, Федералистичке и Демократске странке кроз многе акције које су заједно водили.

Због бјелашко-зеленашког јаза револуционарно-демократски покрет у никшићком крају, као и у цијелој Црној Гори, није могао организационо да се конституише и то је, наравно, слабило његову снагу и стабилност. Полазећи од тога као од дате објективне стварности, комунисти нијесу умањивали напоре да сарађују и са једном и са другом страном. При томе су испољили политичку ширину и еластичност: у иницијативама и предлозима за сарадњу нијесу захтијевали да грађанске групације прихвате политику КПЈ у цјелини, већ су удруживање са њима остваривали кроз акције по појединим питањима или групама захтјева – настојећи да што је више могуће радикализују заједничке акције. За рачун сарадње са једном страном комунисти нијесу запостављали сарадњу са оном другом, нити је удруживање са једнима представљало опозит према другима. Пракса је потврдила оправданост таквога курса, и резултати нијесу изостали.

Природно је и логично, процес одстрањења секташтва у политици и дјеловању КПЈ из периода монархистичке диктатуре, као и њен шири продор у масе, није био једноставан нити је текао лако и глатко. На том путу

35 Радоје Пајовић, „Активност Народног фронта у Црној Гори 1935–1936“, Историјски записи, 1959/3–4, стр. 136.

су стајале многе објективне препреке: утицај идеологије и политике грађанских странака на народне масе, политичка заосталост знатног дијела сељаштва, терор режимских власти и њихова пропаганда, разноврсна подмићивања, и др. На другој страни, и тадашње слабости у организацијама КПЈ биле су крупна препрека за изградњу револуционарно-демократског покрета: малобројност партијске организације, заоставштине секташког рада и потцењивање борбе за конкретне захтјеве маса, недовољно јасноће у погледу путева остварења политичке линије авангарде, недовољно разумијевање значаја националног питања, политичка незрелост и недовољна активност појединих комуниста. Уза све то, будући да су комунисти били веома млади људи, без довољно животног искуства, испољавали су неријектно недостатак слуха за друкчија мишљења, а покаткад и неразумијевање и ароганцију према активистима опозиционих грађанских странака. Са степеном савладавања властитих политичких слабости расла је способност и ефикасност комуниста у повезивању са масама, односно у изградњи револуционарно-демократског покрета. Несагледавање сложености и противрјечја читавог овог процеса водило би у идеализацију успјеха КПЈ средином тридесетих година, а то би нас удаљавало од историјске истине.

Средином тридесетих година КПЈ у никшићком срезу је корачала сигурним путем да постане одлучујућа политичка снага. Комунисти никшићкога краја су успјешно остваривали стратегијски курс на изградњи револуционарно-демократског покрета, који је, иако по свом основном политичком саставу разнолик, тежио многим корјенитијим друштвеним промјенама. Да су ти успјеси били широко утемељени показала је и велина полицијска провала у редове КПЈ у прољеће 1936. године: у њој је из никшићког среза ухапшено преко 40 чланова Партије – и скоро сви њени руководећи људи – али ни то није могло пресјећи успон комунистичког покрета, који ће у периоду 1937–1941. ући у још много већи замах. Јединство и одлучност комуниста у спровођењу политике КПЈ, и њихова спремност да мијењају постојеће стање, били су главна залога и полуга у изградњи снажног револуционарно-демократског покрета у никшићком крају.